बालशिक्षणाची नवी तत्वे

तंत्रज्ञानातील वेगवान प्रगतीने शास्त्रीय संशोधनांची नवनवीन साधने उपलब्ध केली आहेत. त्यामुळे गेल्या तीस-चाळीस वर्षांमध्ये विविध शास्त्रांमधील संशोधनांनाही गती आली. याचाच एक भाग असा की, या काळात, मुलांबाबतच्या संशोधनात रस घेणारी जी शास्त्रे होती त्यांच्यात उत्साहाचे वातावरण निर्माण होऊन मुलांबाबतची, त्यांच्या शारीरिक विकासाविषयी, मेंदूतील प्रक्रियांविषयी, भाव-भावनांविषयी, भाषा आकलनविषयी अशी अनेक प्रकारची नवी नि नेमकी माहिती आत पुढे येवू लागली आहेत. बालमानसशास्त्र, मज्जामानसशास्त्र, विकासक भाषा मानसशास्त्र अशा नव्या शास्त्रांचा तर उगम झालाच आहे. पण, त्यांनी बालकांविषयी पुढे आणलेली माहिती हा आता बालशिक्षण शास्त्राचा नवा पाया ठरू लागला आहे. याच तीन शास्त्रांमधून नवीन सैद्धांतिक संकल्पना निर्माण झाल्या आहेत, त्यांचा उदाहरणादाखल उल्लेख करता येईल.

१. मेंदू आपला 'शिकण्याचा अवयव आहे, हे आता नीटपणे कळले आहे. त्यामुळे सारी शिक्षणरचना ही मेंदूला पूरक असावी, विघातक ठरू नये, असा विचार पुढे आला आहे. यातूनच 'मेंदूआधारित शिक्षण' अशी नवीन सैद्धांतिक संकल्पना, शिक्षणाला आधार होऊ पाहात आहे.

२. मेंदू संशोधनानेच बुद्धिमत्तेविषयीच्या विचाराला अलीकडे नवसंजीवनी दिली आहे. बुद्धिमत्ता ही एक नसून अनेक असतात, प्रत्येकच माणूस बुद्धिसंपन्न असतो, फक्त प्रत्येकाच्या बुद्धिमत्तेचे क्षेत्र भिन्न असू शकते. बुद्धिमत्ता प्रयत्नांनी वाढू शकतात. अशा कल्पना मांडणारा 'बहुविध बुद्धिमत्तांचा सिद्धांत सर्वमान्य होत असून, त्यावर आधारित अशा शिक्षण प्रणालीचे एक वेगळेच रूप, साऱ्या शिक्षण क्षेत्राला आकर्षित करीत आहे.

३. ज्ञानाच्या साऱ्या अंगांना पायाभूत असणारी आणि संपूर्ण मानवी व्यवहारांना दशांमुळे व्यापून उरणारी अशी कोणती गोष्ट असेल तर ती म्हणजे आपली आत्मसात केलेली पहिली भाषा किंवा परिसर भाषा किंवा मातृभाषा. लहान वय हा भाषा आत्मसात करण्याचा सर्वोच्च काळ असतो आणि मुलांची, भाषा आत्मसात करण्याची उपजत क्षमता साधने आणि परिसरातील बाह्य जगाकडून त्यांना मिळणारे सहाय्य यांच्या मीलनांतून भाषा विकास साध्य होत असतो. असे भाषा शिक्षणाचे नवे तत्त्व उदयास आलेले आहे. अशी नव्या जगाच्या नव्या शिक्षणाची नवी रचनाच तयार होत आहे. बालशिक्षणाच्या मर्यादित क्षेत्रापुरते बोलायचे झाले तर बालशिक्षणाच्या आजवरच्या तात्विक विचारांना आपल्या पोटात घेऊन, नव्या शास्त्रज्ञानाच्या आधारावर नवीन तत्त्वांचा उदय झाला आहे. इथून पुढं बालशिक्षणाची सर्व व्यावहारिक मांडणी याच तत्त्वांच्या आधारावर व्हावी असे सुचविता येईल.

१) स्वयंशिक्षणाचे तत्त्व

बालशिक्षणाचे पहिले तत्त्व असणार आहे ते 'स्वयंशिक्षणाचे तत्त्व प्रत्येक मूल आपले आपण शिकत असते हे लक्षात घेऊन आता पुढे शिक्षणरचनेत मुलांना 'शिकविणे' केंद्रस्थानी न ठेवता, मुलांचे 'शिकणे' केंद्रस्थानी ठेवून आपल्या विचार व आचारांशी दिशा बदलायची आहे.

२) अनुभवतत्त्व

मेंदू हा माणसाचा शिकण्याचा अवयव आहे, आणि मेंदूचे शिकणे हे सर्वस्वी त्याला क्षणोक्षणी मिळणाऱ्या अनुभवांवर अवलंबून आहे. कृतिपूर्ण अनुभव हेच मेंदूचे खाद्य आहे. त्यामुळे शिक्षणाचे आणि त्यातही बालशिक्षणाचे दुसरे महत्त्वाचे तत्त्व ठरते, ते म्हणजे, 'अनुभवतत्त्व होय. ३) स्वरचित अर्थपूर्णतेचे तत्त्व मेंदूने घेतलेल्या अनुभवांचेच रूपांतर ज्ञाननिर्मितीत होत असते. याचे कारण मुले उपजतच, आपल्या ज्ञानेंद्रियांनी नि कर्मेंद्रियांनी घेतलेल्या अनुभवांचा अर्थ आपला आपण लावत असतात. असा आपण स्वतःच अर्थशोध घेत जाणे ही नैसर्गिक घटना असते. आपल्या अनुभवांना अर्थपूर्णतेचे अधिष्ठाण देणे म्हणजेच ज्ञाननिर्मिती होणे. त्यामुळे 'स्वरचित अर्थपूर्णतेचे तत्त्व हे बालशिक्षणाचे तिसरे तत्त्व होय.

४) आव्हानतत्त्व

आजूबाजूला घडणाऱ्या घटना, असणाऱ्या व्यक्ती तसेच भौतिक वस्तू नि अभौतिक संकल्पना यांचे जग आकळून घेणे किंवा यांच्या विविधांगी अनुभवांचे रूपांतर ज्ञानांत करीत जाणे ही मुलांची सहजप्रवृत्तीच आहे, या प्रवृत्तींचे एक वैशिष्ट्य असे आहे की, ती सातत्यपूर्ण आहे, सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. ज्ञानाचा एक तुकडा आत्मसात झाला की, मुलांना पुढच्याची भूक असते. त्यामुळे मुले सततच, नवनव्या अनुभवांसाठी हपापलेली असतात, सतत नवनवी आव्हाने घेत जाणे हा त्यांचा आनंदाचा भाग असतो. म्हणूनच 'आव्हानतत्त्व' असे बालशिक्षणाचे एक नवे तत्त्व **आपण लक्षात घेतले पाहिजे..**

५) वातावरण निर्मितीचे तत्त्व किंवा व्यवस्थेचे तत्त्व

आत्तापर्यंत वर्णन केलेली सारी तत्त्वे व्यवहारात म्हणजे आपल्या घरांमधून आणि शाळांमधून आणायची असतील तर नियोजनपूर्वक आखणी आणि कल्पकतापूर्वक मांडणी करावी लागते. या आखणीला आणि मांडणीला एका धाग्यात गुंफून आपण शिकण्यासाठी सुयोग्य वातावरण निर्माण करू शकतो. त्यामुळे हे 'वातावरण निर्मितीचे तत्त्व' किंवा 'व्यवस्थेचे तत्त्व' हे बालशिक्षणाचे दिशादर्शक असे तत्त्व म्हणून आपल्याला सांगता येईल.

६) भावनिक सुरक्षिततेचे तत्त्व बालकांच्या भोवतालच्या शैक्षणिक वातावरण निर्मितीचा बालकांना आस्वादपूर्ण उपयोग करून घेता आला पाहिजे आणि हे नेहमीच बालकाच्या त्या त्या वेळच्या मनःस्थितीवर

अवलंबून असते. मनःस्थिती कशी असायला हवी, याचा एक साधा नियम सांगता येईल. मनःस्थिती ही प्रसन्न असावी. याचाच दुसरा अर्थ असा की, कुठल्याही प्रकारचे भावनिक ताण मुलांवर, शिकण्याच्या वेळेस असता कामा नयेत. कारण, भावना हाच बौद्धिक कार्याचा द्वारपाल मानला जातो. त्यामुळे 'भावनिक सुरक्षिततेचे तत्त्व बालशिक्षणात प्रत्यक्ष काम करणारांनी लक्षात घेतले पाहिजे.

७) स्व-संस्कृतीचे तत्त्व मुलांच्या शिकण्यासाठी जी वातावरण निर्मिती करावयाची असते, ती त्यांच्या परिसराच्या संस्कृतीपासून तुटलेली अशी असून चालत नाही. कारण, तसे झाले तर मुलांना आव्हाने घेऊनही अर्थपूर्णतेचा शोध नेमकेपणाने घेणे अशक्य होऊन बसते. (इंग्रजी माध्यमातून शिकणाऱ्या मराठी मुलांची नेमकी हीच गत होते !) परिणाम असा होतो की त्यांच्या ज्ञाननिर्मितीच्या प्रक्रियेची सहजताच हरवते. खरे असे आहे की, आपले जीवन आणि म्हणून आपले शिक्षणही विशिष्ट, घट्टपणे, शेकडो वर्षांच्या बांधणीतून उभारल्या गेलेल्या संस्कृतीच्या कोंदणातच घडत असते. त्याचे भान ठेवणारे, बाल शिक्षणाचे आणखी एक तत्त्व म्हणजे 'स्व-संस्कृतीचे तत्त्व होय.

८) स्वभाषा समृद्धीचे तत्त्व

स्वसंस्कृतीला अर्थ देणारा एक पक्का घटक असतो तो म्हणजे स्वभाषेचा घटक. भाषा हे केवळ संवाद संपर्काचेच नव्हे तर ते विचारांचे नि सर्जनतेचेही साधन असते. त्यामुळे प्रत्येक बालकाच्या बाबतीत लहान वयांतच स्वभाषा समृद्धीचे उद्दिष्ट डोळयांपुढे ठेवूनच बालशिक्षणाची रचना होणे आवश्यक आहे. यालाच आपण 'स्वभाषा समृद्धीचे तत्त्व' असे म्हणू या.

बालशिक्षणाची ही आठ तत्त्वे म्हणजे मेंदू आधारित शिक्षणाची तत्त्वे म्हणूनही आपल्याला स्वीकारता येतील अथवा अशी तत्त्वे प्रत्यक्षात उतरवणाऱ्या बालशिक्षणाला 'विकासात्मक बालशिक्षण' म्हणता येईल. ही आठ तत्त्वे म्हणजे बालकाच्या मेंदूला बौद्धिकदृष्ट्या, कार्यक्षमतेने कार्यरत ठेवणारे अष्टप्रधान आहेत असे म्हणता येईल.

आता आपल्याला जो 'शास्त्रीय बालशिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणा'चा आग्रह धरायचा आहे, त्यासाठी ही सैद्धांतिक स्वरूपाची व्यावहारिक तत्त्वे आपण समाजातील प्रत्येक प्रौढापर्यंत पोचविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

बालकाचा नवा शोध

नुकतेच ज्या शतकाला सोडून आपण, कालप्रवाहात पुढचे पाऊल टाकले आहे त्या विसाव्या शतकाने, आजवरच्या सर्व शतकांचे नव्या शोधांचा उच्चांक मोडून जीवनाच्या जवळजवळ प्रत्येकच क्षेत्रात उदंड नवे शोध

लावले आहेत. माणसाने, एका बाजूला जीवनदायी नवनवीन औषधे निर्माण केली आहेत, तर दुसऱ्या बाजूला सर्व संहारक नवनवी शस्त्रे नि अस्त्रेही जन्माला घातली आहेत. शक्तीमान अवकाशयांनांची नि उपग्रहांची निर्मिती करून दूरवरचा अवकाशवेध घेतला आहे, तर खोलवरच्या सागरतळाचाही धांडोळा घेतला आहे. आणि अगदी अलीकडे तर व्यक्तीगत संगणकाने जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांतील कार्यक्षमता वाढवून माणसाच्या कार्यकर्तृत्वाला वेगाचे एक वेगळेच परिमाण बहाल केले आहे. मात्र अखिल विश्वात मूलभूत परिवर्तनाला सहाय्य करणारा, विसाव्या शतकातला सर्वात महान शोध कोणता असेल तर तो आहे, माणसाला लागलेला 'बालका'चा शोध. हा शोध आहे बालकाच्या मेंदूमधील विविध बुद्धिमत्तांच्या स्थाननिश्चितीचा. बालकाच्या ज्ञानसाधनप्रक्रियेचा, बालकाच्या न कळत्या वयातील जाणीवांचा, तसेच हा शोध आहे भाषाहीनतेकडून भाषाप्रभुत्त्वाकडे होणाऱ्या बालकाच्या वाटचालीचा. आणि बालकाला, अगदी अल्पवयातही स्वतःला स्वतःचाच लागत असलेला शोधही यात आहे.

आता, घरी वा शाळेत, आपल्यासमोर उभे राहणारे मूल, हे या सर्व शोधांच्या आधारावर, आपण समजून घेतलेले बालक म्हणून आपल्यासमोर उभे राहणार आहे. आपण आजवर मानत आलो तसे अज्ञानाने घेरलेले ते बालक नाही. तर आपल्या अंतर्गत शक्तींच्या नि आपल्या आजुबाजुच्या आजवरच्या उभ्या राहिलेल्या संस्कृतीच्या आधारे, स्वतःच जगाची ओळख करून घेणारे असे ते मूल आहे. जगातील विविध वस्तू, नि घटनांचे आपल्या पद्धतींनी अर्थ लावणारे, नि त्याचे स्वतःपुरते स्वतंत्र सिद्धांत बांधणारे असे ते बालक आहे. ते ज्ञाननिर्मिती करणारे शास्त्रज्ञही आहे नि ते तेवढेच प्रभावी असे निर्मितीक्षम कलावंतही आहे.

❖